

Knoz, Tomáš

Závěry : "patrimoniální absolutismus na žerotínských statcích"

In: Knoz, Tomáš. *Državy Karla Staršího ze Žerotína po Bílé hoře : osoby, příběhy, struktury*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2001, pp. [371]-395

ISBN 8086488039 (Maticе moravská)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123222>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZÁVĚRY

**„PATRIMONIÁLNÍ ABSOLUTISMUS“
NA ŽEROTÍNSKÝCH STATCÍCH**

Osoby: Karel st. Ze Žerotína

Přesto, že se zachovalo neobvyklé množství korespondence i jiných písemností z pera Karla st. ze Žerotína, není jednoduché charakterizovat jeho vztah k vlastním dominiím. Stejně tak není jednoduché jednoznačně zhodnotit jeho vztah k poddaným, na těchto dominiích žijících. Zdá se, že historiografický obraz představující Žerotína jako jednostranně orientovaného bratrského šlechtice, zahleděného do světa reformační teologie a zaměřeného na poněkud donkichotský boj za zachování starobyklých stavovských práv a na stejně marný boj za udržení tolerance mezi různými politickými a konfesními tábory, zcela neodpovídá skutečnosti.¹ Je příliš závislý na sebe prezentaci Žerotína v jeho dopisech a zápiscích. Dnes je ovšem vcelku zřejmé, že výběr témat v korespondenci ne zcela přesně odpovídá skutečnému životnímu prožitku, je naopak vědomě i podvědomě stylizován. Vedle toho současné poznání Žerotínovy osobnosti korigují i pozdější ztráty a skartace, které samozřejmě upřednostnily zachování těch materiálů, které byly v rozhodujícím okamžiku považovány za důležitější. Zprostředkování informací navíc prováděli historikové, a ti do něj nejednou vnesli vlastní subjektivitu, myšlení své doby, náboženské i politické postoje, vlastní sympatie a antipatie.²

Vrátíme-li se zpět k epoše Karla st. ze Žerotína, je nutno konstatovat, že výše zmíněná subjektivita, autostylizace a donkichotství k manýristickému šlechtici Žerotínova typu zcela samozřejmě patří. Vždyť ničím jiným není ani postoj Ferdinanda II., modlícího se za duše českých pánů, z jeho rozkazu právě popravovaných na Staroměstském

(1) Takovýto obraz Žerotína poskytl především Otakar Odložilík, ale do jisté míry i František Hrubý. ODLOŽILÍK, O.: *Karel starší ze Žerotína 1564-1636*. Praha 1936; HRUBÝ, F.: *Karel starší ze Žerotína*. Brno 1936.

(2) Snad nejtypičtějším případem stylizace osobnosti Karla st. ze Žerotína je jeho údajný nezájem o ekonomiku jeho velkostatků a výhradně pozitivní paternalistický vztah k poddaným. Tento názor se opírá o nedostatek zachovaných pramenů k této problematice. Ve skutečnosti zachované listy s hospodářskou tematikou svědčí, že šlechtickému hospodaření v mezích dobové zvyklosti rozuměl a věnoval se mu především v pozdějším období, kdy již nebyl zcela vyižčen politickými povinnostmi. Např. z korespondence Kateřiny z Valdštejna, ale i z některých listů Žerotínových, je potom patrný diferencovaný a právně založený vztah k poddaným. Dalším typickým tématem stylizace a autostylizace je v Žerotínově případě také vztah k renesanční a manýristické kultuře. Poslední výzkumy v Rosicích prokázaly, že ani zdaleka nebyl tak jednoznačně odmítavý, jak bývá tradičně traktován. O tom KNOZ, T.: *Renesance a manýrismus na zámku v Rosicích*. Praha 1996, především s. 11-21 a 110-111.

náměstí. Je to i postoj kardinála Dietrichsteina, projevujícího Karlovi staršímu veškeré přátelství, ovšem zároveň vystupujícímu proti pohřbení jeho těla na moravské půdě, jež podle jeho vyjádření přece nemohla přijmout kacíře.³

Žerotín zajisté není zcela typickým reprezentantem bělohorské epochy. Jeho snaha o nalezení kompromisu ve svém důsledku znamenala, že stárnoucí velmož sice požíval úcty obou zneprátelených stran, ani od jedné z nich se mu však nedostalo opravdové důvěry. Tato skutečnost se nepochybně promítla i do poměrů na jeho statcích.

Osoby a struktury: majetkoprávní proměny žerotínských držav

Chování Karla st. ze Žerotína na jeho statcích vzbuzuje dojem, že se vědomě cítil jako dynastický vladař, reprezentující po staletí trvající rodovou tradici na geograficky ustáleném území. Podobně, jako tento postoj v téže době reprezentoval třeba Petr Vok z Rožmberka na svých jihočeských državách. Ve skutečnosti tomu však bylo se žerotínskou pozemkovou držbou poněkud jinak. Je pravda, že Žerotínové vlastnili na sklonku 16. století na Moravě obrovské majetky a spolu s Liechtensteiny přináleželi k nejbohatším rodům v zemi. Jejich majetky byly ovšem roztrženy mezi velké množství rodových větví a jednotlivců, kteří spolu sice navzájem čile komunikovali, ale jejich politické i osobní postoje si byly někdy vzájemně značně vzdáleny. Koncentrace alespoň části z těchto velkých žerotínských držav do rukou Karla st. ze Žerotína nastala až v okamžiku, kdy některé větve rodu Žerotínů začaly vymírat.

Ani ta část žerotínských statků, kterou Karel starší zdědil po svých přímých předcích, však brandýsko-náměštské větvi rodu ne-

(3) MZA BRNO, RODINNÝ ARCHIV DIETRICHSTEINŮ, G 140, Správa Moravy kardinálem Dietrichsteinem, kart.181, č. 576, duben 1636, Společná žádost Karla st. ze Žerotína a Zikmunda z Tiefenbachu po úmrtí Bohunky ze Žerotína o povolení zřízení rodinné hrobky v Drnholci, fol.75-80. Kardinál Dietrichstein v dopise, zasláném 1. 5. 1636 císařské dvorské kanceláři, vyjadřuje úctu ke svému příteli Žerotínovi. Zároveň ale konstatuje, že jeho žádost konzultoval s teology. On sám by proti postavení kaple neměl nic jiného, než nutnost, aby se zde nenacházeli nekatoličtí kněží. Do stávajícího kostela v Drnholci byl údajně již před několika lety instalován katolický kněz, který zde slouží bohoslužby a uděluje svátosti. Navrhuje, aby byla Bohunka pochována do rodinné hrobky v Brandýse nad Orlicí.

přináležela příliš dlouho. Karel st. ze Žerotína byl jejich držitelem většinou teprve ve druhé, nejvýše ve třetí generaci. Zisky statků byly pro pozdně renesanční šlechtice přelomu 16. a 17. století v nejednom případě především ekonomickou záležitostí. Přesto nelze podceňovat ani symbolickou a reprezentační stránku věci. Jde konec konců o epochu, charakterizovanou dílem Bartoloměje Paprockého „*Zrcadlo slavného Markrabství moravského*“, jež je odrazem mentality moravského šlechtictví, včetně jeho svázání s tradicí rodových držav.⁴

Po roce 1618 se tedy rozsah statků Karla st. ze Žerotína začal zmenšovat. Karel v této době začal rychle stárnout, což ještě znásobily jeho těžké a vleklé nemoci.⁵ Po několika neúspěších také rezignoval na svou někdejší politickou kariéru. V návaznosti na to postupně korigoval své názory na osobní reprezentaci, jejíž neodmyslitelnou součástí bylo i budování zámeckých sídel, dominií a statků. Nebylo se ostatně čemu divit, po stavovském povstání byla značně znejistěna veškerá pozemková držba v zemi. Přestože se Žerotína přímé konfiskace netýkaly, musela ho nastalá situace odrazovat od případných náročnějších investic např. do budování zámků a jejich vybavení, ale i do hospodářských rekonstrukcí velkostatků.⁶

Pomineme-li nedlouhou držbu statku Lomnice kolem roku 1600, znamenal první zmenšení pozemkového majetku prodej panství Dřevohostice. Došlo k němu v letech 1617–1618 ve prospěch dobrého rodinného přítele Jana st. Skrbenského z Hřístě. Někteří historikové tvrdí, že byl Žerotín motivován blíže nespecifikovanými finančními problémy. Další zásadní omezení Karlovy držby souviselo s vydáním Obnoveného zřízení zemského a jeho odchodem do exilu. Tehdy Karel st. ze Žerotína prodal většinu svých alodiálních panství: Náměšť, Rosice, Troubsko; včetně někdejších samostatných drobných statků Kralice, Jinošov, Heřmanov a Kninice.⁷

(4) PAPROCKÝ Z HLOHOL, B.: *Zrcadlo slavného Markrabství moravského*. Olomouc 1593. Reprint Ostrava 1993; POLIŠENSKÝ, J. (ED.): *Bartoloměj Paprocký z Hlohola, Zrcadlo Čech a Moravy*. Praha 1941. Bartoloměj Paprocký samozřejmě zaznamenal, na jakém statku sedí který jím zmiňovaný šlechtic. Jako primární je ovšem patrná rodová tradice, popř. rodová vazba, ať již reálná a nebo ideální. Tradice rodové državy není až tak důležitá. Ne že by taková tradice neexistovala, ale prodej a převod statků byl na předbělohorské Moravě přece jen velmi častým jevem a mnohé rody sídlili na svých statcích pouze po dvě nebo tři generace.

(5) O tom KNOZ, T.: „... s pomocí boží dosti mírně se mám ...“ *Zdraví a nemoci Karla st. ze Žerotína*. Acta Musei Moraviae. Scientiae sociales, 82, 1997, s. 183–199.

(6) KNOZ, T.: *Karel starší ze Žerotína. Stavebník a jeho stavitelé*. Cour d'honneur. Hradý, zámky, paláce, 1, 1998, s. 19–22.

(7) ODLOŽILÍK, O.: *Karel starší ze Žerotína 1564–1636*. Praha 1936, s. 18–24.

Závěr dvacátých let 17. století ovšem znamenal proměnu majetkoprávních vztahů i na ostatních panstvích. Na Přerově a v Třebíči shodně vstupuje do hry zprostředkující osoba. Kateřina z Valdštejna uzavřela s Adamem ml. z Valdštejna dědickou smlouvu, podle níž se Adam stává držitelem panství Třebíč. Nabytí její platnosti bylo ovšem posunuto až k okamžiku Kateřininy smrti. Zatím měl Adam i jeho syn Rudolf z Valdštejna pouze právo užívací. Sama Kateřina si pro sebe ve smlouvě vyhradila pravidelný plat. Podobná situace vznikla na Přerově, kde Karel st. ze Žerotína předal na sklonku dvacátých let do nájmu svému příbuznému Baltazaru ze Žerotína. Ten politicky i nábožensky podobně jako Valdštejn vyhovoval i císařské straně. Také Karel starší si na Přerově ponechal některá majetková práva a Baltazar se stal svrchovaným držitelem panství až po Karlově smrti 1636. Postavení Baltazara ze Žerotína na přerovském dominiu ve třicátých letech tedy silně připomíná současnou majetkoprávní situaci na panství náměšťském. Zde angažoval nový vlastník, hrabě Verdenberg, za nájemce drobné moravské šlechtice Josefa Foresta a Ondřeje Ostašovského. Důvody obou nájemství ovšem byly značně odlišné.

Ani poslední panství, Brandýs nad Orlicí, se po roce 1628 nevyhnulo majetkoprávním komplikacím. Leželo mimo hranice Markrabství moravského, takže veškerá jednání o jeho osudech musela být vedena zvláště. A to nejen s císařem a jeho centrálními vídeňskými úřady, nýbrž také s pražskými úřady Českého království.

Osoby: noví držitelé dominií

Při sledování proměn na žerotínských statcích zjišťujeme, jak velkou roli sehrály konkrétní osoby, jež do poměrů na těchto dominiích v letech 1620–1650 zasahovaly. Celý složitý proces majetkoprávních a z nich vyplývajících kulturních změn byl formálně řízen z Vídně, prostřednictvím obecných ústavních a legislativních opatření. V praxi se však opíral o konkrétní zájmy jednotlivců, kteří byli na procesu proměn zainteresováni, mnohdy z nejrůznějších příčin a s nejrůznějšími cíli. Vzájemně obvykle vstupovali v bezprostřední kontakt, aniž by ovšem museli příslušet k jednomu politickému či náboženskému táboru.

Často lze pozorovat složitý komplex rodinných a stavovských tradic, náboženských, profesních, sociálních a kulturních postojů. Albrecht z Valdštejna byl nepochybně jedním z nejradikálnějších před-

stavitelů císařského absolutismu, jenž navíc absolutistické principy bezvýhradně uplatnil i ve svém vlastním Frýdlantském knížectví, z něhož ve třicátých letech 17. století vytvořil stát ve státě.⁸ A přesto mohl být Albrecht z Valdštejna zároveň ve velmi úzkém vztahu s Karlem st. ze Žerotína, mohl mu zprostředkovávat kontakt s panovníkem, prodej náměštského dominia ve prospěch svého přítele, kancléře Verdenberga, a dokonce mohl svými vojáky zajišťovat i ochranu žerotínských panství před nepřítelem i loupeživými tlupami všech možných stran. Stejně tak bylo možné, aby Valdštejn propůjčoval Žerotinovi svého osobního lékaře a aby mu posílal dopisy plné úcty.⁹

Je zajímavé sledovat, kdo byli lidé, kteří získali někdejší statky Karla st. ze Žerotína. Z jakého politického, majetkového či sociálního zázemí pocházeli. Většina z nich pocházela ze staré české šlechty a náležela dokonce mezi Karlovy příbuzné. I v této konkrétní situaci platí obecné pravidlo, podle něhož se ve středoevropském prostoru pobělohorské majetkové přesuny z velké části děly uvnitř užších či širších šlechtických rodin.¹⁰

Velmi často bývá citován Žerotínův výrok, v němž se moravský zemský hejtman holedbá skutečnosti, že v jeho rodu od 15. století nebyl žádný katolík. Skutečnost ale byla poněkud odlišná. V rozhodujícím okamžiku nezbylo Karlu st. ze Žerotína nic jiného, nežli vytipovat a vyhledat ty příslušníky rodu, kteří již za sebou měli konverzi ke katolictví, popř. kteří k ní byli ochotni. Pouze oni mohli v nové situaci zajistit alespoň omezenou kontinuitu majetkoprávních vztahů na žerotínských panstvích. Proto ještě více zintenzívněl kontakt s Albrechtem z Valdštejna. Partnerem Žerotína a jeho manželky se stal i Kateřinin bratr Adam ml. z Valdštejna. Konvertita, který měl důvěru císa-

(8) ERNSTBERGER, A.: *Wallenstein als Volkswirt im Herzogtum Friedland*. Reichenberg 1929; JANÁČEK, J.: *Valdštejnův Jičín. (Příspěvek k otázce vrchnostenských měst v první polovině 17. století)*. ČsČH, 25, 1977, s. 87–100. Obecněji o pobělohorské šlechtě MAUR, E.: *Der böhmische und mährische Adel vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. In: FEIGL, H. – ROSNER, W.: *Adel im Wandel*. Wien 1991, s. 17–33.

(9) Albrecht z Valdštejna v pobělohorském období posílal své vojáky na ochranu některých žerotínských statků, především Přerova a Brandýsa nad Orlicí. Výsledek působení takovýchto ochranných posádek je poněkud problematický, neboť vojáci spotřebovali a zničili jen o něco málo méně, nežli procházející nebo „lozírující“ ostatní vojska. V každém případě takovýto kontakt utužoval alespoň pragmatické přátelství mezi Valdštejnem a Žerotínem, kterému generalissimus navíc pomáhal finančně i politicky. To vše přesto, že Žerotín pronesl po Valdštejnově smrti onen známý opatrný odsudek. REJCHRTOVÁ, N. (ED.): *Karel starší ze Žerotína. Z korespondence*. Praha 1982, s. 374.

(10) To se navíc zdaleka netýkalo pouze českých zemí. V Rakousích se stali podporovateli Habsburků příslušníci takových tradičně protestantských rodů, jakými byli Starhembergové, Hofmannové, Tiefenbachové, Althannové atd.

ře, který však ani nikdy nepřetrhl kontakty s nekatolickými šlechtici. Podobně byl konvertitou i Baltazar ze Žerotína. Dokonce s tou pikantností, že jej ke konverzi přiměl dokonce sám Karel starší. Hluboko po Bílé hoře a se zřejmým pragmatickým zřetelem na zachování žerotínského majetku.¹¹ Oba Valdštejnové i Baltazar ze Žerotína byli osobami, které napomohly převést valdštejnsko-žerotínský klan od protestantismu ke katolictví, od stavovství k absolutismu.

Platí tedy, že Žerotínové v první polovině 17. století alespoň zčásti překonali krizi, danou jednak vymíráním rodu, jednak jeho politicko-náboženskou diskriminací. Zmíněné překonání krize bylo ovšem relativní. Stav, v němž se Valdštejnové i Žerotínové ocitli na konci období proměn, je jen těžko srovnatelný se stavem výchozím. Navíc je známo, kterak např. kariéra Albrechta z Valdštejna nabrala krátký konec. Ani potomci Adama ml. z Valdštejna již nehráli společenskou roli, srovnatelnou s postavením nejvyššího pražského purkrabího. Z valašskomeziříčských a přerovských Žerotínů se během první poloviny 17. století stal katolický rod, věrný panovnickému domu, nicméně jinak dosti provinciální a v politickém světě zdaleka nedosahující úrovně generace Karla staršího či Fridricha ze Žerotína.¹²

Přími příbuzní byli pouze jednou ze skupin osob, které zasáhly do proměn na někdejších Žerotínových statcích. Další skupina nových držitelů s ním nebyla přímo spjata rodinnými vazbami. V případě Lobkoviců a dřevohostického panství jde o majetkový zisk, umožněný bezprostředně panovníkovou vůlí. Opět lze postřehnout naplnění několika obecnějších trendů. Lobkovicové získali panství jako nedoplatek císařských dluhů a díky interním informacím, plynoucím z jejich vysokých funkcí ve státní službě. Ve shodě s obecnou tendencí postupovali i v tom ohledu, že projevíli zájem o takové dominium, jež přímo sousedilo s jejich dosavadními majetky. Tak mohli na svých nových statcích uplatnit centralizaci vrchnostenské správy, tak častou u významnějších rodů v pobělohorském období. V tomto případě souvisel zisk Dřevohostic s moravskou lobkovickou rezidencí v Holešově, vybudovanou předbělohorským zemským hejtmanem Ladislavem z Lobkovic.¹³

Lobkovicové byli podobně jako Žerotínové nebo Valdštejnové příslušníky staré české šlechty. Kolem roku 1620 se ovšem identifikovali s centralizačními snahami habsburského vídeňského dvora. Je to

(11) DOSTÁL, F.: *Valašské Meziříčí v pamětech třicetileté války*. Ostrava 1962, s. 64.

(12) O historii pobělohorských Žerotínů v poslední době POLÁCH, D.: *Karel st. ze Žerotína a Bludov*. Bludov 1995.

(13) SÚA PRAHA, ČDKM IV., kart. 157, Dřevohostice, D 63.

analogický proces, jaký je možno pozorovat u Albrechta z Valdštejna, Karla z Liechtensteina, Viléma Slavaty z Chlumu a mnohých dalších českých a moravských šlechticů, kteří svou politickou a společenskou pozicí překonali hranice českých zemí. V každém případě se mezi osobami, aktivně zasahujícími do pobělohorských proměn, resp. do jejich majetkoprávních aspektů, vyskytuje celá řada příslušníků české, moravské či slezské stavovské obce. Zjednodušující teze o jejich úplném nahrazení „cizáckou šlechtou“ je nutno odmítnout.¹⁴

Další z Žerotínových následovníků, Jan Křtitel z Verdenberga a Jan Kaltschmidt z Eisenberga, již ovšem nepocházeli z Čech ani z Moravy. K majetkům v českých zemích se dostali díky povstání a následující emigraci nebo konfiskacím. Ani v jejich případě nejde o představitele rakouské šlechty. Verdenberg pocházel z měšťanského prostředí ze severní Itálie a Kaltschmidt z podobného prostředí v Říši. Oba reprezentují další z obecných tendencí, spojených se vznikem habsburského absolutismu. S nástupem Ferdinanda II. se totiž omezuje význam jednotlivých zemí či jejich skupin a nabývá na důležitosti rovina habsburských dědičných zemí – „*Domus austriaca*“. V porovnání s předchozí epochou si šlechta přestává zakládat na své příslušnosti k zemské stavovské obci. Stává se šlechtou univerzální, odvozující svou moc pouze od osoby panovníka a jeho dvora. Verdenberg i Kaltschmidt museli nejdříve zakotvit ve Vídni a následovně v rakouských zemích, získat zde úřady a majetky. Teprve potom mohli expandovat dále do českých zemí.

Verdenberga s Kaltschmidtem, Lobkovicí, Valdštejnem a do jisté míry Baltazarem ze Žerotína spojuje jejich úřednická dráha, byť se u každého z nich ubírala vlastní cestou a ne všichni z nich dosáhli stejně vysokých hodností. Zdeněk Vojtěch i Václav Eusebius z Lobkovic a také Adam ml. z Valdštejna byli příslušníky starobylých rodů, které po staletí zastávaly vysoké stavovské úřady a po desíletí sloužily habsburským panovníkům. Na prahu absolutismu se pouze proměnil vnitřní charakter jimi zastávaných úřadů a metoda uplat-

(14) O postojích příslušníků rodiny Lobkoviců po Bílé hoře WOLF, A.: *Fürst Wenzel Lobkowitz, erster geheimer Rat Kaiser Leopold's II. 1609-1677*. Wien 1869, s. 9-22. O šlechtě v období po Bílé hoře ve středoevropském záběru PRESS, V.: *Adel in den österreichisch-böhmischen Erblanden und im Reich zwischen dem 15. und dem 17. Jahrhundert*. In: *Adel im Wandel*. Rosenberg 1990, s. 19-31. Snad může být jako do jisté míry oficiální postoj historiografie komunistické éry bráno vyjádření v syntéze českých dějin od Václava Husy (v úpravě používané také jako středoškolská učebnice). HUSA, V.: *Dějiny Československa*. Praha 1962, s. 150. Více o tomto problému HANZAL, J.: *Proměny české historiografie 1945 - 1989/I*. In: POUŠTA, Z. (ED.): *VII. sjezd českých historiků*. Praha 1994, s. 23-30 a PETRÁŇ, J.: *Proměny české historiografie 1945-1989/II*. TAMTĚŽ, s. 31-38.

ňování moci. Verdenberg a Kaltschmidt byli naopak studovanými právníky z měšťanského prostředí, kteří získali nižší i vyšší úřady na základě svých odborných znalostí a ochoty loajálně sloužit panovníkovi a jeho absolutistickému státu. Sekundárně byli obdařeni i nižšími či vyššími stupni v nově koncipované hierarchii šlechtictví. Tento princip již lze označit za zcela jednoznačně absolutistický.¹⁵

Málokterý z nástupců Karla st. ze Žerotína na jeho dominiích byl ryze venkovským šlechticem-hospodářem, jak tuto skupinu charakterizoval Otto Brunner. Jejich majetek naopak odvisel od dvorské funkce a aktivity v centrálních strukturách. Proto s nimi i do budoucna korespondoval.

Osoby a struktury: úředníci a úřady

Vedle nových nabyvatelů někdejších žerotínských statků do majetkoprávních i strukturálních proměn zasahovala i celá řada dalších osob. Zpravidla se jednalo o úředníky, kteří z pozice centrálních, zemských nebo vrchnostenských úřadů vstupovali do jednání a nejednou v nich zastupovali nejen zájmy svých zaměstnavatelů, nýbrž i své vlastní zájmy osobní. Některé z těchto osob vystupovaly jako různí zprostředkovatelé. Albrecht z Valdštejna byl zprostředkovatelem prodeje náměšťského panství, v dosti aktivní roli však působil i vůči Třebíči, Brandýsu nad Orlicí a Přerovu.

Valdštejn navíc do složitého procesu postupného odprodeje žerotínských panství zaangažoval také svého přítele, známého pražského finančníka Jana de Witte. Ten nejenže finančně kryl převod náměšťského panství na Verdenberga, ale objevil se i v pozadí převodů ně-

(15) O Verdenbergovi TERSCH, H.: „*Prudenter, sincere, constanter*“. *Kanzler Verdenberg (1582-1648) und sein „Giornale“*. *Unsere Heimat*, 66, 1995, s. 66-111. O Kaltschmidtovi GSCHLIEBER, O.: *Der Reichshofrat. Bedeutung und Verfassung. Schicksal und Besetzung einer obersten Reichsbehörde von 1559-1806*. Wien 1942, s. 241-242. O šlechtictví v období absolutismu v souvislosti s pozemkovými državami KNITTLER, H.: *Adelige Grundherrschaft im Übergang. Überlegungen zum Verhältnis von Adel und Herrschaft in Niederösterreich um 1600*. In: KLINGENSTEIN, G. - LUTZ, H.: *Spezialforschung und „Gesamtgeschichte“*. *Beispiele und Methodenfragen zur Geschichte der frühen Neuzeit*. Wien 1981 s. 84-111; PRESS, V.: *Adel im Reich um 1600*. In: KLINGENSTEIN, G. - LUTZ, H.: *Spezialforschung und „Gesamtgeschichte“*. *Beispiele und Methodenfragen zur Geschichte der frühen Neuzeit*. Wien 1981, s. 15-47; JUROK, J.: *Šlechtické zemské úřady a rodová moc v předbělohorských Čechách a na Moravě (1526-1620)*. *ČMM*, 110, 1991, s. 239-252.

kterých dalších Žerotínových statků. V některých případech profitoval de Witte z poskytnutých půjček finančně, někdy dokonce ziskem drobnějších pozemkových majetků. Není patrně náhodou, že se při převodu náměšťského panství vedle de Witteho setkáváme i se jménem Pavla Michny z Vacinova, dalšího zbohatlíka pobělohorského období. Ten při převodu panství vystupoval spolu s Adamem z Valdštejna jako svědek.¹⁶

Parciálně, ovšem o to důrazněji, vstupovali do jednání i nižší úředníci. Byli to různí protireformační a konfiskační komisaři, zemští a krajští hejtmani, advokáti a právní zástupci. Tuto skupinu osob v žerotinském okruhu reprezentují např. hradecký protireformační komisař Otto z Oppersdorfu, krajský hejtman Zikmund Ferdinand Sak z Bohuňovic, moravský zemský rentmistr Mikuláš Nusser z Nuseggu, písař zemských desek Jan st. Jakartovský ze Sudic, moravský protireformační komisař a olomoucký kanovník Arnošt Platejs z Platenštejna, konfiskační komisaři Fridrich Jankovský z Vlašimi, Jiří Pfeferkorn z Otopachu a Jan Matyášovský z Matyášovic nebo třeba advokáti Jan Jakub Magno a Šimon Kratzer. Také tyto osoby byly na probíhajících změnách zainteresovány především finančně, neboť konstituující se absolutistický stát jim za jejich službu poskytoval poměrně slušnou mzdu.¹⁷ Úředníci navíc mohli využít situace i omezené možnosti kontroly své práce v terénu k dalšímu osobnímu obohacení. Někteří z nich sami získali pozemkové majetky, mnohdy z konfiskátů. Tak dostali současně i příležitost stoupat po společenském žebříčku směrem vzhůru.

Některé osoby, jež se proplétaly osudy žerotínských statků, pocházely z prostředí vrchnostenských úřadů. Příkladem může být někdejší úředník na židlochovickém panství Valdštejnů Ondřej Osta-

[16] O osobnosti Jana de Witte z Lilienthalu ERNSTBERGER, A.: *Hans de Witte, Finanzmann Wallensteins*. Wiesbaden 1954. O osobnosti Pavla Michny z Vacinova podává hodně informací Skála ze Zhoře. JANÁČEK, J. (ED.): *Pavel Skála ze Zhoře, Historie česká*. Praha 1984, mj. editorova poznámka na s. 381. Hodně informací o jeho politické roli přináší také JANÁČEK, J.: *Valdštejn a jeho doba*. Praha 1978. Zde je také uvedena další literatura.

[17] Odměna za službu pro absolutistický stát byla několikerá. Úředníci byli buď nepřímo (měli přístup k informacím) nebo přímo (panovník jim tak projevovat vděčnost za věrné služby) odměňováni statky, často pocházejícími z konfiskací. Z nich jim potom šel výnos. Kromě toho měl každý úřad svou „ústavu“ (*Verfassung*, dnes by se použil termín statut), v němž byla stanovena výše mzdy a způsob platby. Kaltschmidt jako člen dvorské rady byl např. vyplácen z mýta říšských měst. GSCHLIESER, O.: *Der Reichshofrat. Bedeutung und Verfassung, Schicksal und Besetzung einer obersten Reichsbehörde von 1559-1806*. Wien 1942, s. 241-242; FELLNER, T. - KRETSCHMAYER, H.: *Die österreichische Zentralverwaltung*, Wien 1907.

šovský z Ostašova. Tento muž měl zřejmě během jednání o postoupení židlochovického panství Adamu ml. z Valdštejna i během následujících let příležitost dostat se k relevantním informacím. Od roku 1628 je totiž vedle zemského rentmistra Josefa Foresta nájemcem náměštského panství, mezitím koupeného Verdenbergem.¹⁸

Samozřejmě, že na žerotínských panstvích podstatně častěji působili vrchnostenští úředníci, kteří ze situace po roce 1620 nejenže neprofitovali, ale naopak prožívali podobné těžkosti, jako jejich pán. Příkladem může být osoba Jiřího Krause Litomyšlského, hejtmána na brandýském panství. Václav Chromočovský, Mikuláš Pitruše, Jiří Tučinský, Václav Sudlička, Ondřej Čihal, Tomáš Soběhrd, Martin Krato a další tvořili na žerotínském dvoře významnou skupinu. Ve dvacátých letech a především po prodeji náměštského panství mohla jen malá část z nich nalézt uplatnění u nových vrchností. Pokud, tak spíše na kratší dobu, jako např. někdejší brandýský Žerotínův a posléze náměštský Verdenbergův písař Jan Stárek či rosický a náměštský purkrabí Jan Čert.

Žerotín se koncem dvacátých let pokusil soustředit své zaměstnání na ta panství, jichž se nemusel zbavit. Podobně to ostatně již předtím učinil se svými bratrskými kazateli. Do Přerova tak byl na místo zemřelého Mikuláše Pitruše poslán Jiří Tučinský a přešli sem i Tomáš Soběhrd a Martin Krato, ten nyní v hodnosti hofmistra všech žerotínských držav.¹⁹

Jak Karel st. ze Žerotína postupně o svá dominia přicházel, proměňovala se i jejich úřednická vrstva. Nejlépe je to patrné na náměštském panství, kde Jan Křtitel z Verdenberga několikrát za sebou vyměnil družinu vrchnostenských úředníků. Verdenberg to tehdy zdůvodnil snahou o ekonomickou reformu velkostatku, bržděnou málo schopnými úředníky, popř. kriminálními delikty některých z nich. V každém případě minimálně vedlejším výsledkem tohoto postupu byla skutečnost, že původní skupina úředníků, povětšinou český hovořících a nekatolíků, byla vystřídána úředníky, pocházejícími z Verdenbergových rakouských statků. Náměštské panství tak bylo

(18) Ondřej Ostašovský byl prototypem vrchnostenského úředníka, který se díky přístupu k důležitým informacím a dost možná i nekontrolovatelnosti svého počínání dostal na vyšší stupeň na majetkovém a společenském žebříčku. Podobně na tom byli i Julius Felix Šmerhovský z Lidkovic a Albrecht Křen z Chotče. V tomto ohledu je zajímavým pramenem „Pamětní kniha města Přerova“. Obsahuje tituláře nejrůznějších osob, včetně četných vrchnostenských úředníků. Po jejich postoupení na „vyšší místa“ se v titulářích objevují znovu, již s novým titulem. MZA BRNO, SBÍRKA RUKOPISŮ, G 10, Pamětní kniha Přerova, č. 279, fol. 7–33.

(19) MZA BRNO, SBÍRKA RUKOPISŮ, G 10, Kopiář Karla st. ze Žerotína, č. 755, fol. 40.

zcela začleněno do ekonomického i správního celku kancelářových držav a podřízeno kontrole hofmistra a regenta Michaela Holzmüllera.²⁰

Holzmüller měl na verdenberském dvoře podobnou náplň činnosti jako u Žerotína Martin Krato. Lze ji srovnat i s postavením Adolfa Hammara, popř. Samuela Horáce Rožďalovského, na dvoře Václava Eusebia z Lobkovic. Jejich postavení lze považovat za jednu z předzvěstí nástupu absolutistické byrokratizace i na šlechtických statcích. Nová generace vrchnostenských úředníků se mohla vykázat solidním vzděláním v oblasti ekonomie a správy. Musela totiž plně zastupovat svou vrchnost, která prakticky trvale sídlila v metropoli. Velmož-dvorský úředník navíc měl sám blízko k racionálnímu pojetí správy a dokázal znalosti, které sám načerpal u centrálních orgánů, přenést i na své zaměstnance. Korespondenčně nebo osobně pak zajišťoval jejich kontrolu. Složení i působení velmožova dvora se tak stále více přibližovalo fungování dvora císařského. Dlouhodobá nepřítomnost vrchnosti na nerezidenčním panství navíc posílila nároky na samostatné rozhodování vybraných vrchnostenských úředníků. V době majetkové i bezpečnostní nestability během třicetileté války tak byli zapotřebí i úředníci a správci typu Julia Felixe Šmerhovského z Lidkovic a Albrechta Křena z Chotče, kteří dokázali spravovat statky v dočasné držbě, které vrchnost vůbec nenavštěvovala.

Změny, které probíhaly během první poloviny 17. století v patrimoniální struktuře v Čechách a na Moravě, nezůstaly nepovšimnuty ani starší generací českých historiků. Přesto je proces proměn zachytitelný pouze v některých typech pramenů. Nejen pro české země, ale pro celou střední Evropu totiž platí, že formování společenské struktury, organizované na principech státního absolutismu, probíhalo jen pozvolna. Na úrovni dominií byly velmi často respektovány staré předbělohorské právní řady. Jak spolehlivě dokázal Václav Černý ve své práci o hospodářských instrukcích, nezměnila se příliš ani formální struktura hospodářských úředníků a ostatních zaměstnanců. Spíše lze hovořit o proměně obsahu jejich funkcí. Sledované Verdenbergovy instrukce pro různé kategorie úředníků na náměšťském panství mohou být pro zmiňovanou tendenci nejlepším příkladem.²¹

(20) HHSTA WIEN, Archiv Grafenegg, Gebundene Bücher Giornale (I), Bd. 39, Giornale, fol. 179v.

(21) Proměny ve vrchnostenské správě směrem k její racionalizaci a byrokratizaci probíhaly na nejvýznamnějších šlechtických a klášterních dominiích již během druhé poloviny 16. století. V 17. století tento proces gradoval. Ve sféře vrchnostenského práva se neprojevil radikálními proměnami, spíše postupnými kroky ve změně struktury právních pramenů. Jednotliví vrchnostenští zaměstnanci zastávají stejné úkony, jejich

Příběhy: mezilidské vztahy v epoše proměn

Dějiny někdejších panství Karla st. ze Žerotína v pobělohorském období jsou provázeny některými „příběhy“, jež na první pohled působí dojmem historických detailů a jednotlivin, popř. dokonce určitých anekdotických vyprávění. Ve skutečnosti ovšem vytvářejí neoddělitelnou součást složitých strukturálních proměn a procesů, které jsou jejich prostřednictvím individualizovány a které navíc odhalují povahu mezilidských vztahů, naplňujících společenskou strukturu konkrétním obsahem.²²

Při sledování osudů žerotínských držav v bělohorské a pobělohorské době je z dostupných pramenů možno vyčíst několik pozoruhodných „příběhů“, které jednak charakterizují situaci na tom kterém dominiu, jednak naznačují přibližnou typologii sociálního chování, charakterizující celou epochu.²³

Na brandýském panství se to týká příběhu komplikovaného sporu, do něhož zasáhli vedle Žerotína čeští stavovští direktori, Ferdinand II., Karel z Liechtensteina, Albrecht z Valdštejna, Otto z Oppersdorfu, Adam Chval Kunaš z Machovic, Jiří Kraus Litomyšlský, Jan Amos Komenský a Bohuslav Balbín. Celý „příběh“ se týkal stavovských konfiskací, následujících restitucí a postupující protireformace. Žerotín se snažil restituovat své brandýské panství, mezitím dané di-

náplň je ale přesněji definována ve smyslu služby vrchnosti. Nejdůležitější edice: KALOUSEK, J.: *Řády selské a instrukce hospodářské*. Archiv český 22 a 29. Praha 1905–1913; WINTER, G.: *Niederösterreichische Weistümer*. Wien 1886. Zpracování: ČERNÝ, V.: *Hospodářské instrukce*. Praha 1930; KROFTA, K.: *Dějiny selského stavu*. 2. vyd. Praha 1947; KNOZ, T.: *K pravomocí vrchnostenské správy a poddanské samosprávy v českých zemích před Bílou horou (na základě právních normativních pramenů)*. In: SCHELLE, K. (ed.): *Historie a současnost veřejné správy*. Brno 1993, s. 15–27. PÁNEK, J. (ed.): *K úloze byrokratizace při přechodu od stavovské k absolutní monarchii*. AVC, PhI 3, 1989, *Studia Historica* 36, Praha 1981, s. 75–86.

(22) Jedním ze základních problémů moderní sociální a strukturální historiografie, ovlivněné sociologickými přístupy, byla skutečnost, že se jednalo o „historii beze jmen“ (o tom viz příslušná subkapitola Úvodu). Takováto metoda se sice opírala o obecná shrnutí, do značné míry ale podceňovala práci s detailem a dosti si nevěšimala úlohy jednotlivce v dějinách, popř. úlohu jednotlivce ve strukturách. Při kladení důrazu na kvantitativní metodu se posléze začalo s nadsázkou hovořit o „Cliometrii“. O tom BURKE, P.: *Soziologie und Geschichte*. Hamburg 1989, především s. 35. O kvantitativní metodě také FURET, F.: *Le quantitatif en histoire*. In: LE GOFF, J. – NORA, P. (ED.): *Faire de l'histoire*. I. *Nouveaux problèmes*. Paris 1973, s. 42–61.

(23) O problematice „sociálního chování“ ELIAS, N.: *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Frankfurt/M 1992; ŠUBRT, J.: *Civilizační teorie Norberta Eliase*. Praha 1996.

rektoriem do správy jeho souvěrci Kunašovi, nechtěl je ale vydat na pospas rekatolizátorům na čele s Oppersdorfem, před nimiž se snažil zachránit i svého nekatolického hejtmana Krause. Neváhal za tímto účelem použít ani „svaté lži“, jež mu ovšem umožnila zachovat alespoň formální loajalitu vůči oběma soupeřícím stranám. S danou situací bezprostředně souvisí také „příběhy“ Oppersdorfa, jež „omylem“ podepsal věrnost Fridrichu Falckému a posléze se stal jeho o to aktivnější protivníkem. „Příběh“ Adama Chvala Kunaše, který se dostal do správcovství Brandýsa díky povstalcům, nakonec ale jeho úřednickou a právnickou kariéru zachránil „zrádce povstání“ Albrecht z Valdštejna. Patří sem i „příběhy“ Komenského a Balbína, kteří shodou okolností právě na pozadí brandýských událostí zahájili svou literární a duchovní dráhu. Celý „příběh“ tak charakterizuje absurditu doby i postojů jejich jednotlivých aktérů.²⁴

Podobně je tomu ostatně i v případě „příběhu“ vztahu Karla staršího a Baltazara ze Žerotína na přerovském panství. Někdejší vůdce protestantských stavů a stále ještě největší mecenáš Jednoty bratrské zde vyvinul na svého mladšího příbuzného intenzivní tlak, aby ho přiměl ke konverzi ke katolictví. Baltazar si tak získal chválu a podporu kardinála Dietrichsteina. Zároveň se s ním a s jeho příbuznými ale dostal do dlouhotrvajícího majetkového sporu o jiné panství. Přitom Baltazarovy majetkové nároky byly možné právě pouze díky jeho konverzi. Začarovaný kruh se tak uzavřel. Opět se zde projevila zmiňovaná absurdita postojů. „Příběh“ Baltazara ze Žerotína zároveň vystihuje úlohu náboženské, resp. konfesní politiky (rekatolizace, protireformace) v celkové restrukturalizaci šlechtických dominií. Vystihuje i vztah mezi centrem a dominií v této oblasti.²⁵

Na přerovském panství se udál i příběh charakterizující jednak opět „hrůzy války“, zároveň ale také vztahy mezi vrchností a poddanými. Týká se žerotínských úředníků Mikuláše Pitruše a Jiříka Tučinského. Žerotín byl jejich prostřednictvím neustále bombardován žádostmi ze strany přerovských měšťanů, aby jim poskytl ochranu před vojskem. Žerotín jim chtěl vyjít vstříc, a tak se obrátil na Albrechta z Valdštejna, který do Přerova vyslal ochrannou posádku. Od tohoto momentu byl ovšem Žerotín znovu opakovaně suplikován, tentokráte

[24] SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE, Z 22, Žerotínové, č. 21, Správa brandýského panství; SOA LITOMĚŘICE, PRAC. ŽITENICE, LOBKOVICOVÉ ROUDNÍČTÍ - RODINNÝ ARCHIV, Materiály Brandýsa nad Orlicí, K 18/4, fol. 8-9v. HRUBÝ, F. (ED.): *Moravské korespondence a akta*. I. Brno 1934, s. 449-452.

[25] DOSTÁL, F.: *Valašské Meziříčí v pamětech třicetileté války*. Ostrava 1962, s. 64-69. MZA BRNO, PRAC. OLOMOUC, Rodinný archiv Žerotínů, kn. 29, (ŽD 34).

aby posádku stáhl, neboť je pro město velkou zátěží. Karel sice v dané věci opět psal Valdštejnovi, Dietrichsteinovi i císaři, nicméně byl na měšťany za jejich postoje velmi rozezlen. Navíc musel řešit problém svého přerovského zámku, kam se měšťané pod stejnou záminkou nastěhovali i s rodinami a zbožím, takže nezůstaly volné ani Žerotinovy soukromé pokoje.²⁶

Jiného charakteru je „příběh“ mušketýra Pavla Šimona z Lasseru a kamenického hostinského, odehrávající se na třebíčském panství. Odhaluje celkový rozklad společenských struktur, útrapy poddaného obyvatelstva, ale zároveň jeho mravní úpadek. Třebíčské dominium přitom nepochybně nepatřilo mezi nejhůře spravované statky v zemi. Kanibalství hostinského vyvolalo neuvěřitelnou reakci v nejvyšších kruzích monarchie. Při snahách o potrestání delikventa se osobně angažovali císař Ferdinand II. i kardinál Dietrichstein. Naopak pozemkové vrchnosti, tj. Karel st. ze Žerotína, jeho manželka Kateřina z Valdštejna, nový držitel panství Adam ml. z Valdštejna i jeho faktický správce Rudolf z Valdštejna dělali, jako by se jich celý případ netýkal. Lze se domnívat, že také v tomto případě mohly stát v pozadí politické zájmy a že chtěl panovník přece jen nekatolickou vrchnost poněkud vystrašit. Pro tento výklad však nesvědčí zainteresovanost katolického a loajálního pražského purkrabiho Adama ml. z Valdštejna ani dostatek zřejmých pramenů.²⁷

Také proměna byrokratických struktur má svou paralelu v nesčetných jednotlivých „příbězích“. Situace na komplikovaně spravovaném dřevohostickém panství jich poskytlo hned několik. Především se týkaly drobných i větších sporů mezi jednotlivými vrchnostenskými, zemskými i císařskými úředníky, z nichž každý hájil především své vlastní zájmy. Výsledkem potom bylo odesílání stížných listů, v nichž holešovský úředník Samuel Horác Rožďalovský, sotva se ujal správy zdejší lobkovické državy, svaloval vinu za nedobry stav domnia na nedbalost svého předchůdce Viléma Ullersdorfera. Rožďalovský ovšem stejně tak adresoval Václavu Eusebiu z Lobkovic udavačské listy i na dalšího vrchnostenského zaměstnance, Julia Felixe Šmerhovského z Lidkovic. Prý za peníze vrchnosti jezdí do Brna vyřizovat své vlastní soukromé záležitosti. Rožďalovský se chtěl v očích své vrchnosti co nejvíce zalíbit, a tak se z jeho listů dozvídáme i sku-

(26) MZA BRNO, SBÍRKA RUKOPISŮ, G 10, Kopiář Karla st. ze Žerotína, č. 755, dopisy Žerotína Mikuláši Pitrušovi a Jiříku Tučinskému z let 1621 a 1622.

(27) MZA BRNO, RODINNÝ ARCHIV DIETRICHSTEINŮ, G 140, Správa Moravy kardinálem Dietrichsteinem, kart. 159, č. 489, fol. 30–35; KNOZ, T.: *Kriminální delikt v Kamenici na Třebíčsku*. VVM, 44, 1992, s. 372–373.

tečnosti o dobové korupci, které obvykle nebývaly písemnou formou traktovány. Rožďalovský se rozepisuje, jak vyhledal úředníka zemských desek Jakartovského v jeho brněnském domě již v pět hodin ráno, aby ho beze svědků přesvědčil k úředním zásahům ve prospěch Lobkovic. O to více byl Samuel Rožďalovský překvapen, když jedinou odpovědí Lobkovic na jeho zprávy podobného druhu byla nespokojenost a opakované obvinění z malé přičinlivosti.²⁸

Příběhy a struktury: „hrůzy války“

Dobu mezi lety 1620 a 1650 je nutno v každém případě považovat za epochu přechodu a nejistoty. Dlouhotrvající válka byla přirozenou součástí procesu nástupu absolutismu. O tom dostatečně spolehlivě informuje například Johannes Kunisch se svou interpretací „*La guerre, c'est moi!*“ nebo Herbert Langer s výkladem třicetileté války jako kulturního procesu.²⁹ „Příběhy“ Albrechta z Valdštejna i Václava Eusebia z Lobkovic dosti dobře dokládají, jak bylo během válečných epoch možné propracovat se k nejvyšším civilním úřadům i k rozsáhlému pozemkovému majetku prostřednictvím vojenské kariéry.

Třicetiletá válka bezprostředně zasáhla všechna sledovaná dominia. Vojska byla usazena ve dvorech i ve vesnicích na Brandýse, v Třebíči, na Náměštsku, v Přerově. Osud dřevohostického panství dokládá, jaké důsledky mělo třeba jen vojenské tažení. Panstvím se několikrát přehnaly oddíly vzbouřených Valachů i proti nim bojujících španělských a císařských pluků. Výsledkem byl spálený zámek, pobití poddani a opuštěná stavení. Dřevohostice se až do konce války

(28) SOA LITOMĚŘICE, PRAC. ŽITENICE, LOBKOVICOVÉ ROUDNÍČTI – RODINNÝ ARCHIV, Materiály Holešova, L 8/11, Relace Samuela Horáce Rožďalovského o správě statku Dřevohostice. O nic lépe na tom se svým „příběhem“ nebyl ani protihráč Rožďalovského, rentmistr Nusser. Tak dlouho se nechal uplácat a rozhodoval podle své vlastní libovůle, až mu byl císařem konfiskován majetek, který nabyl během působení v úřadu.

(29) KUNISCH, J.: *La guerre, c'est moi! Zum Problem der Staatskonflikte im Zeitalter des Absolutismus*. In: KUNISCH, J.: *Fürst – Gesellschaft – Krieg. Studien zur bellizistischen Disposition des absoluten Fürstenstaates*. Köln-Weimar-Wien 1992, s. 1–41; LANGER, H.: *Kulturgeschichte des Dreißigjährigen Krieges*. Stuttgart 1978. Kniha vyšla také pod pozmeněným názvem LANGER, H.: *Hortus bellicus. Zur Kulturgeschichte des Dreißigjährigen Krieges*. Leipzig 1978. Dále teoreticky k tématu VOCELKA, K.: *Weshalb Kriege geführt werden – Gedanken und Materialien zu einem anderen Zugang zu den kriegerischen Auseinandersetzungen der Frühen Neuzeit*. Frühneuzeit-Info, 1, 1990, s. 65–68.

z tohoto zpusošení nevzpamatovaly. Není proto divu, že vrchnosti i vrchnostenští úředníci s velkými obavami sledovali pohyby vojsk. Snažili se přesvědčit jejich velící důstojníky a někdy i samotného císaře k vydání rozkazu o změně tažení vojska mimo hranice panství. Příkladem může být situace v Třebíči i v Náměšti, ovlivněná chováním velké císařské posádky, ležící také v nedalekých Ivančicích. Náměšťští úředníci se báli bez ochranné jednotky či „*salvy guardie*“ dokonce provádět jakékoliv rozsáhlejší hospodářské práce, při nichž ještě více hrozilo napadení nedisciplinovanými vojáky. To vše negativně ovlivnilo hospodářskou sílu i sociální stabilitu dominií. Nic nepomohly ani hospodářské reformy, ani nejrůznější garance a ochranné posádky.

Podobně tomu bylo, když na panství vojsko „*lozirovalo*“, jako tomu bylo na Brandýse. Vojenští velitelé si byli dobře vědomi, že nemohou režijní statek ani poddanská hospodářství hned po příchodu vyrabovat, mají-li zde přečkat v relativním dostatku třeba i celou zimu. Stejně problematické však bylo i pomalé vyjídání panství. Konec konců poslední dny před odchodem vojáků zpravidla stejně došlo k vyrabování toho, co na statku ještě zůstalo. Bylo přitom zcela jedno, či vojsko se takto prezentovalo, o tom svědčí zase poměry v Přerově, kde město trpělo jak Valachy a Uhry, tak i císařskými.³⁰

Struktury: „barokní princip“

Verdenbergovo pojetí reformy na náměšťském a rosickém panství dokládá, že střední Evropa na přelomu dvacátých a třicátých let 17. století již i na úrovni dominií znala principy, s nimiž se v tu dobu již po několik desítek let bylo možno setkat na úrovni státní. Různé státovědecké a teoretické práce koncipovaly absolutistický stát ve formě modelu. Tyto práce počítaly s všeobecnou reformou, zahrnovaly a vzájemně propojovaly prakticky veškeré oblasti lidské činnosti. Snad lze zmiňované pojetí společnosti označit pojmem „*barokní princip*“. Na panstvích Karla st. ze Žerotína toto pojetí světa v česko-bratrské modifikaci reprezentoval Jan Amos Komenský.³¹

(30) MZA BRNO, SBÍRKA RUKOPISŮ, G 10, Kopiár Karla st. ze Žerotína, č. 755, např. fol. 6-13, 34-36. Stejný obraz o dominích, sužovaných vojáky podává nespočet pramenů. MAUR, E.: *Populační důsledky třicetileté války*. Historická demografie, 12, 1987, s. 137-152.

(31) S termínem „*barokní princip*“ přišel v našich podmínkách Vojtěch Birnbaum a použil ho jako titul jedné ze svých studií. BIRNBAUM, V.: *Barokní princip v dějinách*

Verdenbergovy snahy vyplývaly také z přirozeného sepětí a provázanosti struktur na dominiích. Jestliže chtěl Verdenberg zapojit náměšťské a rosické panství do hospodářského, správního a kulturního komplexu svých rakouských a kraňských statků, musel uskutečnit okamžitou ekonomickou reformu. Ta se již po desetiletí v celé střední Evropě prováděla prostřednictvím reformy správní. Verdenberg tedy svým vrchnostenským úředníkům vydal instrukci, podle níž měl být nadále řízen chod panství. Přirozenou součástí hospodářské a správní reformy se stala i rekonstrukce farní správy, včetně fyzické restaurace kostelů. Byli dosazeni noví katoličtí faráři a kaplani, kteří se od nynějška stali svého druhu vrchnostenskými správními úředníky. Zároveň Verdenberg využil kontaktu s dvorskými umělci i návštěvy trhů s uměleckým zbožím v různých evropských městech a objednal pro nové farní kostely i zámecké kaple oltářní obrazy, a také další umělecké vybavení. Případ náměšťského panství je nepochybným dokladem určitých možností při hledání vnitřních souvislostí a vazeb mezi zdánlivě notně vzdálenými oblastmi lidské činnosti.³²

Verdenbergovo náměšťsko-rosické hrabství ovšem bylo přece jen určitou výjimkou, a to nikoliv pouze v parametrech někdejších žerotínských držav, ale dokonce v rámci celé bělohorské Moravy. V této souvislosti se naskytá otázka, proč si podobným způsobem nepočínali také ostatní noví držitelé moravských dominií. Vždyť mezi nimi byli i tak kulturně vyspělé osoby, jako byli Zdeněk Vojtěch a Václav Eusebius z Lobkovic, jejichž rodinná tradice i doložená kulturní aktivita na Vysokém Chlumci i na Roudnici zcela vylučuje, že by je bylo možno ztotožnit s nekulturními zbohatlíky, hledícími v první řadě na zisky z majetkových převodů. Přesto však Lobkovicové na Dřevohosticích prakticky nic nevybudovali. Pouze o něco málo aktivněji si

architektury. In: BIRNBAUM, V.: *Listy z dějin umění*. Praha 1947, s. 209–237. Podobnými problémy se ale zabývali zahraniční badatelé, např. HUBATSCH, W.: *Barock als Epochenbezeichnung*. In: HUBATSCH, W. (ED.): *Absolutismus*. Darmstadt 1973. O působení Komenského na brandýském panství pod ochranou Žerotína mj. BLEKASTAD, M.: *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský*. Oslo-Praha 1969, s. 91–135; KNOZ, T.: *Žerotin a Komenský – mecenáš a učenec*. In: KNOZ, T. (ED.): *J. A. Komenský a kultura jeho doby*. Brno 1992, s. 101–114; WINKELBAUER, T.: *Wandlungen des mährischen Adels um 1600. Comenius' gesellschaftliches und wirtschaftliches Umfeld*. In: MACK, K. (ED.): *Jan Amos Comenius und die Politik seiner Zeit*. Wien-München 1992, s. 16–36; KUMPERA, J.: *Die Entwicklung von Komenskýs politischen Anschauungen und Bestrebungen*. In: MACK, K. (ED.): *Jan Amos Comenius und die Politik seiner Zeit*. Wien-München 1992, s. 37–54; PÁNEK, J.: *Jan Amos Comenius: Zum politischen Denken und politischen Handeln*. In: MACK, K. (ED.): *Jan Amos Comenius und die Politik seiner Zeit*. Wien-München 1992, s. 55–74.

počínali Valdštejnové v Třebíči. Je do jisté míry paradoxem, že první zásah do poměrů na dřevohostickém panství, který bychom mohli nazvat reformou, provedl až v polovině 17. století Jan Kaltschmidt z Eisenberga, který nepochybně pocházel z podstatně prostších poměrů, než velmož typu Lobkovice.

Tato skutečnost má samozřejmě opět svou vnitřní příčinnou souvislost. Rozdíl mezi třebíčským a dřevohostickým panstvím, ačkoliv obě spojuje nepřítomnost jejich vrchností (nebyla hlavní panskou rezidencí), je přece jen zjevný. Valdštejnové cítili k třebíčskému dominiu přece jen určitou rodovou tradici. Navíc pro ně bylo spojnicí mezi jejich českými a moravskými državami. Proto bylo v jejich zájmu, aby zde alespoň částečně udržovali hospodářský a kulturní chod. Lobkovicové takovouto tradici k dřevohostickému panství samozřejmě necítili. Dřevohostice přestaly být rezidencí, byly přiřčeny k Holešovu, a to ještě v některých hospodářských ohledech prostřednictvím Bystřice pod Hostýnem. Vzdálenost obyvatel Dřevohostic k rezidenci ještě zvětšoval fakt, že Lobkovicové vlastně nepobývali ani v Holešově, jakožto centru svých moravských statků. Pokud přijížděli ode dvora na svá venkovská sídla, bylo to většinou do Roudnice nad Labem. Dřevohostice tak byly chápány pouze jako enkláva určená k laciné koupi a odprodeji se ziskem, resp. k vydobytí další společenské prestiže. Kaltschmidt nepochybně nebyl na společenském žebříčku postaven tak vysoko jako Václav Eusebius z Lobkovic, nicméně v době, kdy byl kancléřem a radou olomouckého biskupa Leopolda Viléma Habsburského, učinil z Dřevohostic svou venkovskou rezidencí a podle svých možností se věnoval také jejímu rozkvětu.³³

Poněkud jiná situace byla na panstvích, která zůstala i po roce 1620 (resp. 1628) Karlu st. ze Žerotína, ať již de jure nebo pouze de facto. Mohlo by se zdát, že se zde nemuselo hospodářsky ani společensky nic měnit a že zde panoval režim, zakotvený již hluboko před Bílou horou. Ve skutečnosti byl přece jen i Karel st. ze Žerotína přinucen okolnostmi k částečné změně pohledu na hospodaření na svých statcích. Prohloubil svou péči o ekonomický chod velkostatků a dělil se o tuto starost se svou manželkou. Bez ohledu na to, či jméno figurovalo v zemských deskách. Snad byla tato záležitost dána omezením Žerotínových politických aktivit, snad nutností podstatného

(33) Na mysl máme především mnohokrát zmiňovaný Žerotínův kopiář hospodářské korespondence z let 1621–1622, ale také hospodářskou korespondenci jeho manželky Kateřiny z Valdštejna z let 1631–1635. MZA BRNO, SBÍRKA RUKOPISŮ, G 10, Kopiář Karla st. ze Žerotína, č. 755. DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotína*. I, II. Praha 1894–1895.

zintenzivnění dvorového hospodářství za situace, kdy se výrazně ztenčila rozloha jeho majetků. V každém případě je nutno vzít v úvahu také fakt, že se z období po roce 1620 zachovalo v žerotínských archívech více hospodářských materiálů a více hospodářské korespondence; to samozřejmě může být také alespoň zčásti náhodný jev.³⁴

Po roce 1620 a ještě více po roce 1628 se změnilo i společenské složení žerotínských panství. Především je museli postupně opustit bratrství i jiní nekatoličtí duchovní, kteří zde po dlouhá desetiletí představovali intelektuální vrstvu, svým významem daleko přesahující oblast pastorační práce. Jejich nahrazování katolickým klérem vyvolávalo během dvacátých a třicátých letech spíše rozpory a nestabilitu. Lze tak soudit na základě znalosti korespondence mezi Žerotínem, Liechtensteinem, Oppersdorfem a Harrachem na téma rekatolizace brandýského panství. Soustředění velké skupiny bratrských kněží na brandýském panství ve dvacátých letech je možno naopak považovat za jev přechodný. Dopředu bylo všem zúčastněným jasné, že jde o dočasnou situaci a že bude následovat emigrace. Komenský a jeho kolegové navíc měli v této době jen minimální příležitosti k působení mezi obyvatelstvem. Podobně to vypadalo i s příslušníky další důležité skupiny, která na dominia tradičně přinášela společenský rozkvět, s výše zmiňovanými vrchnostenskými úředníky. Karel st. ze Žerotína musel mnohé z nich po roce 1628, kdy byl zavázán vyhovět Obnovenému zřízení zemskému, ze svých služeb propustit a nahradit je novými zaměstnanci, příslušejícími ke katolické konfesi. Ne všichni z nových úředníků měli ale pánovu plnou důvěru a byli schopni své předchůdce nahradit po odborné i společenské stránce. Výsledkem všech těchto skutečností bylo, že Žerotín postupně zintenzivňoval dohled nad zbylými statky, ať již osobně a nebo prostřednictvím k tomu speciálně určeného hofmistra Martina Krata.³⁵

[34] O kulturní úloze Jednoty bratrské v poslední době např. VÁLKA, J.: *K otázkám úlohy Moravy v české reformaci*, *Studia Comeniana et Historica*, 15, 1985, sv. 30, s. 68-80; VÁLKA, J.: *Předbělohorská společnost a kultura (poznámky k interpretaci a hodnocení)*, *Studia Comeniana et Historica*, 16, 1986, sv. 32, s. 5-25.

[35] Winkelbauer v této záležitosti vychází především z právních pramenů. WINKELBAUER, T.: *Herren und Holden. Die niederösterreichischen Adeligen und ihre Untertanen im 16. und 17. Jahrhundert*. In: *Adel im Wandel*. Rosenberg 1990, s. 75-76. Obecně bývá tento trend nazýván „konfesionalizací/Konfessionalisierung“: O tom sborník BÄHLCKE, J. - STROHMEYER, A. (ED.): *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. Stuttgart 1999.

Struktury: „patrimoniální absolutismus“

Na počátku předkládané práce byla stanovena hypotéza, podle níž byl během první poloviny sedmnáctého století a především mezi lety 1620 a 1650 v českých zemích konstituován společenský styl, charakterizovaný pronikáním principů státního a dvorského absolutismu na šlechtická dominia. Je samozřejmé, že ověřování této hypotézy na relativně úzkém souboru materiálů z několika dominií, které před rokem 1618 přináležely Karlu st. ze Žerotína, může přinést pouze omezené odpovědi na stanovené otázky. Na druhé straně je možno přinesené poznatky konfrontovat s výzkumy, prováděnými různými badateli na různých českých a moravských panstvích a regionech. Možnosti zde prováděného výzkumu byly ovšem dány poměrně velkým geografickým rozsahem a především přibližně shodnými výchozími hospodářskými i politickými, společenskými i kulturními podmínkami. Je patrné, že proměny, které na sledovaných panstvích probíhaly, je možno sice v mnohém ohledu považovat za individuální, ovlivněné stovkami nejrůznějších, mnohdy i do jisté míry náhodných historických okolností. Na druhé straně lze ale vystopovat také určitou typologii, spjatou s více méně pravidelnými a rutinními postoji dvora k opakujícím se situacím na různých panstvích ve chvíli, kdy císař svými dekrety rozhodoval o konfiskacích, a tím v důsledku i o proměně struktur na šlechtických majetcích.

Thomas Winkelbauer označil poměry na dominiích ve střední Evropě v 17. století pojmem „*šlechtický absolutismus*“. Také podle jeho názoru šlo o paralelu k zeměpanskému absolutismu. Tak jako panovníci omezovali stavovské svobody, omezovaly vrchnosti svobody jednotlivých obcí a někdy i jednotlivých panství v rámci državy.³⁶ Možná by bylo záhodno ještě spíše hovořit o „*patrimoniálním absolutismu*“. Principy uváděného procesu se totiž formovaly právě tak na klášterních, kapitulních, komorních i městských panstvích. Zahrnovaly zároveň podstatně širší aspekty, nežli pouze vztah mezi vrchnostmi a poddanými.

[36] O tom DUCHHARDT, H.: *Das Zeitalter des Absolutismus*. München 1992. Současná debata o absolutismu a klientelismu, zmiňovaná v Úvodu, snad není na překážku uváděným závěrům. Termín „patrimoniální absolutismus“ dobře vystihuje změny, procesy a struktury, objasňované v předkládané práci, ačkoliv konkrétní vztahy na šlechtických dominiích pobělohorské éry se v konkrétních případech vzájemně značně liší a vrchnosti zdaleka ne vždy vystupují jako „absolutističtí“ páni. U nás k problému MAUR, E.: *Poddanská politika pobělohorského absolutismu v Čechách*, AUC, Ph.D. 3, 1989, *Studia Historica* 36, Praha 1991, s. 87–100.

Důležitým principem vzniku „*patrimonálního absolutismu*“ bylo přirozené propojení s obecnými společenskými tendencemi, garantovanými centrálním dvorem panovníka. Toto propojení bylo personální i strukturální. Sám Karel st. ze Žerotína nebyl na vídeňském dvoře ani zdaleka neznámou osobou, byť po smrti krále Matyáše Habsburského se jeho postavení u dvora stalo více méně zdvořilostním a jeho občasné politické mise byly ze strany dvora vnímány ze zorného úhlu povinné úcty ke stárnoucímu velikánovi. Všechny další zúčastněné osoby už ale měly u dvora své přesné, ve shodě s absolutistickou hierarchizací kodifikované postavení. V případě Verdenberga, Valdštejnů nebo Lobkoviců vyšší, v případě Baltazara ze Žerotína, Kaltschmidta, Oppersdorfa či třeba Magnise a Foresta spíše průměrné, nicméně stejně pevně dané. Byl to císař a jeho dvůr, kdo po roce 1620 znovu rozdával karty a určoval, co se bude dít na dominiích, ležících na nyní nově a striktněji chápaném státním území. Bez ohledu na to, že v předbělohorských českých zemích již měla většina šlechtické půdy alodiální deskovou formu a že stavovské svobody se zdály být nezpochybnitelné.

Absolutismus nebyl mocenskou a společenskou formou, jež by byla kodifikována apriori v nějakém konkrétním manifestu. Veškeré státně-teoretické spisy dávají spíše obecné odpovědi na otázky doby. Panovníci, zčásti prostřednictvím své nově organizované profesionální byrokratické struktury, vydávali dekrety, edikty, mandáty, zřízení. Tím bezprostředně zasahovali do poměrů na dominiích, a to pro předchozí epochu nevídaným způsobem. Již nemuseli o každé své rozhodnutí svěst tvrdou bitvu se stavovskými orgány. Pozemkové vrchnosti již nadále nemohly vnímat usnesení zemských stavovských spíše jako právně ne zcela závazné doporučení. Nyní byl učiněn císařský zápis do zemských desek ve prospěch panovníkova pretendenta a právní poměry na panství byly vymezeny přímo císařským mandátem či zřízením, které kodifikovalo chování vrchností i celých skupin jejich poddaných. Bez ohledu na to, jak se o dané otázce vyjadřovalo dosavadní vrchnostenské právo. Nové nazírání světa ovšem nebylo na česká a moravská panství ani zdaleka importováno pouze panovníckými právními akty. Dostávalo se sem také prostřednictvím konkrétních osob, které byly nositeli těchto myšlenek jako příslušníci císařského dvora a stejně se tedy chovaly i na svých statcích. Stejným směrem proto působily i jejich vrchnostenské právní akty, jakož i každodenní jednání.

Struktury: periodizace a proměna epoch

Období mezi lety 1620 a 1650 bylo samozřejmě i vnitřně členěné.³⁷ Na jeho počátku stálo stavovské povstání a jeho porážka. U dvora bylo rozhodnuto o konfiskacích, které znamenaly velkou proměnu vztahů na panstvích. Toto první období trvalo do roku 1628 a bylo charakterizováno příchodem nových vrchností i ovlivněním poměrů na dominiích válečnými událostmi. Žerotínská panství byla v té době ještě v relativním klidu, Karel starší stále zůstával jejich stabilní vrchností. Ekonomickou i sociální prosperitu sice nepřímou narušovaly majetkoprávní změny, které probíhaly všude okolo, a přímo rabující vojska, ovšem Žerotín byl i tak schopen ještě vcelku na svých statcích zachovat předbělohorské poměry a dokonce přijímat vyhnance ze sousedních statků. Výjimkou bylo prodané panství Dřevohostice, které podlehl konfiskaci, dlouho se hledala nová vrchnost a když se konečně našla v osobě Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic, znamenalo to pouze další úpadek.

Roku 1627 pro Čechy a o rok později pro Moravu bylo vydáno Obnovené zřízení zemské. Svá panství již museli opustit nejen očití rebelové proti císaři, ale všichni nekatolíci. Nejen pro někdejší žerotínská panství, ale pro veškeré alodiální statky v českých zemích, tak nastala nová etapa strukturálních proměn. Netýkalo se to snad tentokrát Dřevohostic, na ostatních žerotínských dominiích ovšem došlo k zásadním změnám. Náměšť, Rosice a Troubsko byly prodány, fakticky byla předána moc na Třebíči a po několika letech podobným způsobem i na Přerově. Odešla velká část obyvatelstva a staré manské struktury byly s konečnou platností nahrazeny novými.

Za další mezník je potom možno považovat rok 1636. Toho roku umřelo hned několik ze zainteresovaných osob: Žerotín a zakrátko i jeho žena, kardinál Dietrichstein a po několika měsících i císař Ferdinand II. Jen nedlouho byl po smrti Albrecht z Valdštejna a o několik let déle Zdeněk Vojtěch Popel z Lobkovic. Vyměňovaly se generace a s novými aktéry přicházely i poslední restrukturalizace dominií. Pomalu končila třicetiletá válka, dokončovala se byrokratizace všech struktur a přicházela generace, která byla už jen velmi vzdáleně ovlivněna předbělohorskými poměry.

(37) K periodizaci procesu proměn, následujících na Moravě těsně po Bílé hoře, parciálně KNOZ, T.: *Pobělohorské konfiskace jako komunikace na ose císař - zemský gubernátor*. ČMM, 113, 1994, s. 83-94.

Na sklonku první poloviny století byl po dlouhých jednáních konečně podepsán Vestfálský mír. Ve Vídni již více jak deset let vládl Ferdinand III., který sice pokračoval ve šlépějích svého otce, postupně se však obklopil novými lidmi. „Náměšťský“ Jan Křtitel z Verdenberga tak například musel odejít do ústraní, nejvyšších hodností u dvora naproti tomu dosáhl „dřevohostický“ Václav Eusebius z Lobkovic. Roku 1648 potom Jan Křtitel z Verdenberga zemřel. S jeho synem Ferdinandem se stali Verdenbergové náměšťskými pány již ve druhé generaci, stejně jako zde kdysi po dvě generace sídlili Žerotinové. Dřevohostický statek koupil od císařské dvorské komory Jan Kaltschmidt z Eisenberga a ihned nechal opravit zámek v jednoduchém raně barokním stavebním stylu. Tělo Karla st. ze Žerotína v té době již více jak deset let spočívalo v rodinné hrobce v Brandýse „Na Loukoti“, pod někdejší podlahou již zbořeného bratrského sboru. O koupi města i panství nad jeho hlavou ve stejné době jednal Jan Fridrich z Trautmannsdorfu. Příslušník rodu, jenž patřil v nových císařských byrokratických strukturách k neaktivnějším a jenž proto také získal během třicetileté války v Čechách obrovské majetky. Na někdejších panstvích Karla st. ze Žerotína, stejně jako v celé habsburské monarchii, nastala epocha poválečné stabilizace a rozkvětu, charakterizovaná mimo jiné i výše uvedenými pojmy „*barokní princip*“ a „*patrimoniální absolutismus*“. Poválečná stabilizace se však již týkala zcela jinak strukturované společnosti. Podstatně se lišila od představy, kterou s rozkvětem moravské společnosti spojoval Karel st. ze Žerotína a jeho generace. Nyní už šlo o konstituování absolutistické společnosti a barokní kultury.